

պետության սահմաններում ապաստան գտած հայոց թագավոր նշանակված Տրդատը իր ժամանակավոր հենակետն է դարձրել Հայոց Միջագետքը, կենտրոն ունենալով Մծրին քաղաքը։ Սա Հայաստանի այն մասն էր, որը Հռոմի կողմից 37 թվականի համաձայնագրով ճանաչվել էր իբրև պարթևական տերիտորիա, ուստի նրա և իր դրածո Տիգրան Զ-ի իրավասությունից դուրս էր։ Ինչպես Արշակ-Սանատրուկի ժամանակ, այժմ ևս Մծրինը ժամանակավորապես դառնում է Հայաստանի Հռոմից շնվաճված մասի մայրաքաղաք։ Մի այլ հենակետ Տրդատը պիտի ունենար Ատրպատականում, որտեղ թագավոր էր իր եղբայր Բակուրը³⁷։

Հռոմեա-պարթևական 10-ամյա պատերազմի ընթացքում Մծրինը դառնում է այն հենարանը, որը թույլ է տալիս պարթևներին և նրանց կողմնակից հայերին համախմբվելու և ռազմական պատրաստություններ տեսնելու՝ պատերազմը շահելու համար։ Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, պարզ է դառնում Տիգրան Զ-ի ռազմական գործողությունների իմաստը պարթևների դեմ։ Նրա ներխուժումների հիմնական նպատակն էր, ուրեմն, խանգարել պարթևներին և անձամբ Տրդատին, պատերազմական պատրաստություններ տեսնելու։

2. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆԱԽՄԱՄԲ

Քաղաքական իրադրության բարդացումը Պարթևստանի արեւելքում։ Վրկանաց աշխարհի ապստամբությունն ու անջատումը այնպիսի վիճակ էր ստեղծել, որ պարթևները իրենց ամբողջ ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էին պեծուրյան հյուսիս-արևելյան ծայրամասերում։

Հռոմի հետ վրկանաց երկրի թագավորի բանակցությունները Վաղարշ Ա-ին հարկադրում են ապստամբների դեմ պատերազմական գործողությունները վերջացնել խաղաղությանը։ 61 թվականի գարնանը կնքվում է հաշտության պայմանագիր, ըստ որի ճանաչվում է վրկանաց թագավորության անկախությունը և, այսպիսով, պարթևները ապահովում են իրենց թիկունքն ու հնարավորություն ունենում կարգավորելու խճճված գործերը Արևմուտքում, հատկապես՝ Հայաստանում։ Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիարենեի թագավորության սահմանները առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Վաղարշ Ա-ը նորից զբաղվի հայկական հարցով, իսկ դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վոլոգես (իմա՝ Վաղարշ Ա) թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին, և թե Հայաստանի գահին է

37 Այստեղ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանի թագավոր նշանակված Տրդատին, իբրև «ձեռնական իշխանության երկիր» («Ձեռնական իշխանության» մասին տե՛ս հետևյալ գլխում), հանձնում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափերին գտնվող երկրամասը, որտեղ և քաղվում մոտ Տրդատը, երբ Կորբուլոնը գրավում է Արտաշատը։ Այս երկրամասը Փավստոս Բուզանդի մոտ (Դ, 8) հայտնի է իբրև «ձեռնի իշխանության» տունը թագավորին Հայոց, որ է զևարպատական աշխարհանա։

բազմեցվել օտար ժագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհամարհված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինելու³⁸:

Միևնույն ժամանակ Վաղարշ Ա-ը նկատի էր առնում «Հռոմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը... գտնվելով Հիրկանիայի անշատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդի, և գիտակցելով, որ այդ անշատման պատճառով ինքը կաշկանդված էր մի շարք պատերազմներից, գտնվում էր անորոշ վիճակում»³⁹: Այս տարտամ վիճակից պարթևական արքայից-արքային հանում է լուրը, որ ռոմերս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիարենեն, սահմանակից երկիրը⁴⁰, իսկ այս երկրի վառավարիչ

Գառնիի ներառեալեան տաճարը

Մոնուրազը (Մանավազը) սպառնում էր, որ եթե պարթևները օգնության չգան, նա հարկադրված կլինի ենթարկվել Հռոմին⁴¹: Ահա այս հանգամանքներն էին, որ արագացրին հետագա դեպքերը, և օգտագործեց գահազուրկ Տրդատը: «Գահազուրկ Տիրիդատն ավելի ևս ծանր էր իր լուսթյամբ կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե անգործությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մրցակցությամբ»⁴²: Վաղարշ Ա-ը համարում էր, որ

38 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 93: Tacit., Annal., XV, 1:

39 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 93:

40 Նույն տեղում:

41 Տե՛ս նույն տեղում:

42 Նույն տեղում:

«Հռոմեացիները խախտում են խաղաղությունը»⁴³, ուստի այժմ գնում է պատերազմելու արդարությունը վերականգնելու համար:

Ներոնի նոր քաղաքականությունը: 60-ական թվականների սկզբին Հռոմում հանդես եկան նոր ուժեր, որոնք բեկում առաջացրին նաև Հայաստանի հանդեպ վարած քաղաքականության մեջ: Ներոնի իշխանության հնգամյակի սկզբնական շրջանում, արտաքին քաղաքականությունը փաստորեն վարում էին, ինչպես ասվեց, Սենեկան և Բուեր, որոնք չէին ձգտում նոր նվաճումների Արևելքում, այլ ուզում էին կայսրությանը վերադարձնել այն, ինչ նրան պատկանելիս էր եղել, այսինքն՝ և ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ նրանք հետևում էին Օգոստոսի օրինակին»⁴⁴:

Ներոնը հազիվ էր տանում իր ղեկավարների խնամակալությունը, և Բուերի մահը ազատում է նրան այդ իշխանատենչ պրեֆեկտից, իսկ ասպարեզից նրա հեռանալուց հետո թուլանում է նաև Սենեկայի ազդեցությունը:

Ներոնի կառավարության երկրորդ կեսը նշանակալից է պրինցեպսի ու սենատի հակամարտությամբ և Հռոմի արտաքին քաղաքականության ակտիվությամբ:

Ներոնը գտնում էր, որ Հայաստանը գրավվել է հռոմեական զենքի ուժով և խոսք անգամ չի կարող լինել պարթևների հետ հետագա բանակցությունների մասին: Այսպիսով, պարթևների նոր զորեղացման պայմաններում անխուսափելի էր դառնում պատերազմական ընդհարումը: Պարթևների համար պատերվակ հանդիսացավ 37 թվականի համաձայնագրի խախտումը:

Տրդատ Արշակունու քաղաքումը Մծբինում: Թիկունքն ապահովելով հնարավոր բարդություններից, Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերը տեղափոխեց Արևմուտքի՝ Տիգրան Զ-ի և նրա թիկունքում գտնվող Հռոմի դեմ կռվելու համար:

Նա իր զորամասերով մտնում է Ադիաբենե և ժամանակավոր կենտրոն դարձնում Մծբին քաղաքը⁴⁵, որ, ինչպես տեսանք, Տրդատի ժամանակավոր նստավայրն էր: Այստեղ են կենտրոնանում նաև նրան հարող հայկական զորամասերը: Այսպիսով, Մծբինից Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերով սպառնում էր միաժամանակ Տիգրան Զ-ին՝ Հայաստանում և Կորրուզոնին՝ Ասորիքում:

Մծբինում Վաղարշ Ա-ը հրավիրում է խորհրդակցություն, ուր հրապարակվում է իր անելիքների ծրագիրը, որի մասին կարելի է որոշ զաղափար կազմել անգամ Տակիտոսի միտումնավոր տեղեկություններից⁴⁶: Պարթևների արքայից արքան, նշելով իր տոհմի մեջ տիրող համերաշխությունը, առաջարկում է Տրդատին լրի մոտ նստել, և գիտնում է ներկաներին, ասելով. «Ես ու մա ծնված եմք միևնույն հորից, և տարիքով ավելի երիտասարդ լինելով, քան թե ես, զիջեց ինձ երիցությունը. ես նրան տվի Հայոց թագավորությունը, որը մեր տոհմում համարվում է տիրակալության երրորդ աստիճանը, որովհետև դրա-

43. Tacit., Annal., XV, 2:

44. О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 65:

45. S^h Tacit., Annal., XV 5:

46. S^h Tacit., Annal., XV, 2:

նից առաջ ստանձնել էր մարերին Պակորը (Բակուրը): Եվ ինձ թվում էր, թե հակառակ եղբայրների առաջվա ատելության ու մրցակցության, ես կանոնավորեցի մեր ընտանիքի գործերը ինչպես վայել է»: Սակայն «հոռմայեցիները», — նշում է Վաղարշ Ա-ը, — խանգարում ու խառնում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաշող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ: Ահա այս հայտարարությունից հետո տեղի է ունենում Տըր-դատի հանգիսավոր թագադրումը որպես Մեծ Հայքի թագավոր: «Միաժամանակ, — շարունակում է Տակիստուր, — նա Տիրիդատի գլուխը թագ կապեց, ապա պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն ըստ սովորության ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մոնեսին, ավելացրեց ադիարենցիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից»⁴⁷:

Մծրինում Տրդատ Արշակունու թագադրությունը արտացոլվել է նաև հայկական ավանդություններում, որոնք Մովսես Խորենացին անվանում է «զրույց պատմության»⁴⁸: Նրա և Սեբեոսի հավաքած զրույցներում Արշակունիների հարստության հիմնադիրը մերթ կոչվում է իր եղբոր՝ Վաղարշ Ա-ի անունով՝ «Վաղարշակ», մերթ՝ «Արշակ փոքր», իսկ Վաղարշ Ա-ը հիշատակվում է իր դինաստիական «Արշակ Մեծ» անունով: Ըստ Մովսես Խորենացու⁴⁹ պահպանած տեղեկություն՝ «Պատմում են, որ Արշակ Մեծը, Պարսից և Պարթևների թագավորը, իր եղբոր՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծրինը»⁵⁰: Անշուշտ, Մծրինը Տրդատ Ա-ի մայրաքաղաքը չդարձավ, այլ միայն ժամանակավոր կայան էր մինչև Մեծ Հայքի ազատագրումը հռոմեական նվաճողներից: Այստեղ ուշագրավ է բնագրի շարունակությունը, որ բացակայում է հռոմեական պատմիչների մոտ: Այդ այն է, որ Տրդատը թագավորում էր Մեծ Հայքում ոչ միայն նրա համար, որ հայկական գահը դառնա պարթևական դինաստիայի ժառանգական սեփականություն, այլև Հայաստանի հարցը միշտ էր այն ավելի մեծ նպատակների հասնելու համար, որ առաջին անգամ արտահայտել էր Արտավան Գ-ը: Այդ նպատակն էր՝ Արեմուտքում վերականգնել աքեմենյան ժամանակաշրջանի տերիտորիան: Ըստ այդմ, Արշակ Մեծ-Վաղարշ Ա-ը «Վաղարշակի» (Տրդատի)՝ համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմի մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը⁵¹ և Թեսալիան՝ Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ, նաև Ատրպատականը և էլի որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց զենքն է, որքան կտրոսմ է, այնքան էլ գրավում է»⁵²: Այս էր պարթև Արշակունիների կրտսեր ճյուղի քաղաքական ծրագիրը, որին, սակայն, երբեք վիճակված չի եղել իրականանալու:

47 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 95—97:

48 Տե՛ս Խորենացի, Ա, է:

49 Նույն տեղում, Ա, բ:

50 Նույն տեղում:

51 «Միջերկրեայք» է կոչվել վաղ միջնադարի հայ մատենագրության մեջ Փոքր Ասիան:

52 Խորենացի, Ա, Ը.

Անդրադառնալով Տրդատ Արշակունու թագադրության հանդեսներին, անհրաժեշտ է նշել այն փաստերը, որոնք զրույցների ձևով պահպանվել են Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի (Անանունի) մոտ:

Մովսես Խորենացու մոտ հայտնի Շամբատ Բագարատը (Անանունի Բագարատ Փառադյանը) ժամանակակից էր Վաղարշ Ա-ին և Տրդատ Ա-ին, և Ադիաբենեի թագավորներին հետևելով, ընդունել էր հրեական կրոնը (ալիքի ճիշտ՝ նախնական քրիստոնեության ուսմունքներից մեկը): Ինչպես երևում է, այս Բագարատը պարթևներին կողմնակից հայ մեծամեծներին (μεγαλτανας) էր գլխավորում և նրանց հետ միասին ապաստան էր գտել Մծբինում: Անանունի տեղեկություններից ահնհայտ է դառնում, որ Բագարատ Փառադյանը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատը), իբրև հայ ավագանու ներկայացուցիչ և պարթև Արշակունիների արքունիքի ամենամոտ և հավատարիմ անձնավորություններից մեկը, մասնակցում է Տրդատին Մեծ Հայքի թագավոր հռչակելու արարողություններին, հանդես գալով իբրև թագադիր-թագակապ:

Այս ժամանակներում Բագարատունիների հայրենի կալվածիքը գտնվում էր Տմորիք կամ Կորդրիք գավառում, մենտորն ունենալով Արկի ամրոցը⁵³, Բագարատունիների նախնական տերիտորիան Պտղոմեոսի (90—168) «Աշխարհագրության» մեջ հայտնի է Σαμβαται εθνος⁵⁴ և համապատասխանում է հայ մատենագիրների «Մարաց ամուր աշխարհին»:

Հայ-պարթևական զուգահեռ հաղթանակում անցնելը: Տրդատի թագադրումից հետո Վաղարշ Ա-ը իր բանակը բաժանեց երկու մասի: Մի մասը Տրդատի զորահրամանատար Մոնեսի և Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազ (Մանավազ) Բ-ի գլխավորությամբ անցնում է Տիգրիսը և մտնում Հայաստան, որպեսզի դուրս գնի Տիգրան Զ-ին և Տրդատին վերահաստատի հայոց գահի վրա: Առաջին հերթին պաշարվում է Տիգրանակերտը: Տիգրան Զ-ը խուսափելով բաղձալուծությունից, հռոմեական լեգեոնների հետ փակվում է պաշարված մայրաքաղաքում⁵⁵: Պարթևական զորքերի մյուս մասը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, շարժվում է Հայոց Միջագետքով դեպի Եփրատի ափը, որպեսզի այնտեղից սպառնա հռոմեական պրովինցիա Ասորիքին, որի կառավարիչն էր այս ժամանակաշրջանում Դոմիտիոս Կորբուլոնը:

Հաշվի առնելով ստեղծված դրությունը, Կորբուլոնը շտապ դիմում է ներոնին, տեղեկացնելով, որ ինքը, որպես Ասորիքի կուսակալ, պարտավոր է պաշտպանել իրեն վստահված պրովինցիան և խնդրում է Հայաստանում պատերազմ վարելու համար նոր զորավար նշանակել⁵⁶: Այսպիսով, պատերազմական գործողությունների հենց սկզբից Կորբուլոնն իրենից վաճառում է մեծ վտանգով հղի նոր պատերազմի ողջ պատասխանատվությունը: Նա սահմանափակվեց լուկ նրանով, որ Տիգրան Զ-ին օգնության ուղարկեց ևս եր-

53 Մտրաբոնի բնագրում (XI, 1, 24) Ալիի ամրոցը անվանվում է Σάταλα, որ առաջացել է հայերեն «Շատ-Ալի» ձևից:

54 34^a Ptol., VI, 1, 2:

55 34^a Tacit., Annal., XV, 4—5; Dio, LXII, 20, 3:

56 34^a Tacit., Annal., XV, 3, 6:

կու հռոմեական լեգեոն, իսկ ինքն ամրացավ Եփրատի ափին, որպեսզի արգելի՝ պարթևների մուտքը Ասորիք⁵⁷:

Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ Կորբուլոնը դժգոհ էր Տիգրան Զ-ի ներխուժումից Ադիաբենեին ենթարկված Հայոց Միջագետքը, որով նա առիթ էր ստեղծել պարթևների համար նորից բարձրացնելու Հայաստանին տիրելու հարցը: Այդ դժգոհությունը փաստորեն ներոնի դեմ էր, որը անխոհեմ կարգադրություն էր արել: Այսուհետև տարածայնություններ արևելյան քաղաքականության հարցերում Կորբուլոնի և ներոնի միջև անընդհատ խորանում են⁵⁸: Կորբուլոնը, հետևելով Սենեկայի քաղաքական վարքագծին, չէր ուզում մասնակցել կայսեր կողմից հրահրվող պատերազմին, մանավանդ, երկար ժամանակ գտնվելով Արևելքում, համոզվել էր, որ Հայաստանը նման միջոցներով պահել անհնարին է⁵⁹:

Կորբուլոնը ինքնակամ կերպով փորձեր է անում հաշտության բանակցությունների միջոցով հետաձգել պատերազմական գործողությունների սկիզբը մինչև նոր զորահրամանատարի նշանակումը, որպեսզի ստիպված չլինի ինքը վարել պատերազմը⁶⁰: Ցենսուրիոն Կասպերիոսին նա ուղարկում է Մըծրին՝ Վաղարշ Ա-ի մոտ, և պահանջում, որ պարթևական զորքը դադարեցնի Տիգրանակերտի պաշարումը, այլապես սպառնալով, թե իր բանակով պարթևների երկիրը կներխուժի Ասորիքի կողմից⁶¹:

Խուսափելով նոր պատերազմական ընդհարումներից, Վաղարշ Ա-ը որոշեց ձեռնպահ մնալ հետագա հարձակումներից և խաղաղ ճանապարհով լուծել Հայաստանի հարցը⁶²: Նա, Տակիտոսի ասելով՝ «ունեն հին և խոր թափանցած կանոն»՝ խուսափել հռոմեական պատերազմից. ներկայումս էլ գործերը հաջող չէին ընթանում: Հռոմեական փողովք Վաղարշ Ա-ին ներշնչում էր, որ «Պաշարումն իզուր է. Տիգրանն ապահով է թե՛ զորքի և թե՛ պաշարի տեսակետից: Փախուստի են մատնված նրանք, ովքեր պաշարում ձեռնարկեցին»: Պարթևներին սպառնում էին, որ «Հայաստան են ուղարկված լեգեոններ, իսկ մյուս լեգեոնները Սիրիայի սահմաններում են և պատրաստ են այս կողմը ներխուժելու»: Բացի այդ, հռոմեական հետախուզությանը հայտնի էր, որ Վաղարշ Ա-ի մոտ «հեծելազորը կերի պակասության պատճառով թույլ է, որովհետև հսկայական քանակով առաջ եկած մորեխը կերել էր այն, ինչ ծածկված էր խոտով կամ տերևով»:

Վաղարշ Ա-ը համաձայնում է հաշտություն կնքել, պայմանով, որ հռոմեացիներն ու պարթևները նախապես իրենց զորքերը հանեն Հայաստանից և վերականգնեն նրա նախկին տերիտորիան, որից հետո Տրդատը պետք է զահ բարձրանա Հայաստանում որպես հռոմեական կեսարի ու ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ:

57 S⁶ Dio, LXII, 20, 3.

58 S⁶ Tacit., Annal., XV, 3.

59 S⁶ Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 53.

60 S⁶ Ն. Մեմեդյան, Փննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343.

61 S⁶ Tacit., Annal., XV, 5.

62 S⁶ Tacit., Annal., XV, 5; Dio., 20, 3.

Այս համաձայնության հիման վրա Վաղարշ Ա-ը իր զորավար Մոնեսին կարգադրում է դադարեցնել Տիգրանակերտի պաշարումը և պարթևական զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, Կորբուլոնն էլ իր հերթին Տիգրանակերտից ետ է կանչում Տիգրան Զ-ին պաշտպանող հռոմեական լեգեոնները, և վերջինս հայտարարվում է գահընկեց⁶³։ Իբրև Հայաստանի թագավոր մնում է Տրդատը։ Այսպիսով, Վաղարշ Ա-ը համաձայնության գալով Հռոմի ներկայացուցչի հետ, փոխադարձ դիջում էր անում։ Եթե նա սկզբնապես համարում էր, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը ինքն է տվել իր եղբայր Տրդատին և թույլ չի տա, որ վերջինս «ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁶⁴, ապա այժմ դեպքերն այնպես են ընթանում, որ պարթևական թագավորը հրաժարվում է այս սկզբունքից, միայն թե Արշակունիները հաստատվեն հայկական գահի վրա։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վոլոգեսը «պատասխանում է, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել Հռոմեական կայսեր մոտ՝ թե՛ Հայաստանը պահանջելու, թե՛ խաղաղությունն ամրապնդելու համար»⁶⁵։ Այս համաձայնագրի առաջարկվող պայմանները փաստորեն երկու խելացի և խորամիտ գործիչների՝ Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի, հեռատես քաղաքականության արգասիքն էին, ի վերջո պիտի հաղթանակեր սրանց տեսակետը։ Սակայն ներոնը համառում էր և դեմ էր հին ավագանու այդ քաղաքականությանը։ Միայն հետագա դեպքերը՝ հռոմեական բանակի մեծ պարտությունը և Բոսպորի թագավորությանը տիրելու խնդիրը հարկադրեցին նրան համաձայնել առաջադրված պայմաններին։

Պետոսը Հայաստանում։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վոլոգեսի պատգամավորները..., որ ուղարկվել են հռոմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնունայն»⁶⁶։ Ներոնը չի ընդունում Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի մշակած հաշտության պայմանները։ Նա չէր կորցնում հռոմեական զենքի նոր հաղթանակի հույսը և պարթև արքայի դեսպաններին խուսափողական ու անորոշ պատասխան է տրվում⁶⁷։

Ներոնը հաստատ որոշել էր նվաճել Հայաստանը և այն դարձնել հռոմեական պրովինցիա։ Այդ նպատակով նա 61 թվականին Կապադովկիայի կուսակալ և Հայաստանի ուղարկված բանակի գերագույն հրամանատար է նշանակում Կեսսենիոս Պետոսին։ Պետոսը ներոնի մտերիմ մարդկանցից էր և արքունիքում դառնում է ամենաազդեցիկ անձնավորություններից մեկը։ Սակայն Պետոսը անտաղանդ զորավար էր, նա չէր կարողանում ոչ իր որոշումները կենսագործել, ոչ էլ լսել ուրիշի խորհուրդները և իր բարձրացումով պարտական էր միայն ներոնի մտերմության։

61 թվականի աշնանը Պետոսը ժամանում է Կապադովկիա և Հայաստանի

63 Հստ երևույթին, Տիգրան Զ-ին գահընկեց անելու պատրվակ էին բերում այն փաստը, որ նա առանց Կորբուլոնի կարգադրության ներխուժել է Ադիաբենիս։

64 Tacit., Annal., XIII, 34։

65 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 101։ Tacit., Annal., XV, 5։ Տե՛ս T. Момизен, История Рима, т. V, էջ 351։ Տե՛ս և Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343։

66 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 103։ Tacit., Annal., XV, 7։

67 Տե՛ս Cass. Dio, LXII, 20, 4։ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343։

սահմանները⁶⁸, Ալդաիսով, ինչպես ներոնի կառավարության սկզբում, Հայաստանը դուրս բերվեց Սիրիայի լեգատի՝ Կորբուլոնի ենթակայությունից և այնտեղ նշանակվեց հատուկ լեգատ, հանձին Պետոսի։ Երկու լեգատները միմյանցից բոլորովին անկախ էին։ Շուտով, սակայն, նրանց միջև առաջ է գալիս խուլ թշնամություն, որի պատճառը ոչ այնքան անձնական մրցակցությունն էր, որքան տեսակետների տարբերությունը հայկական հարցում⁶⁹։

Հասնելով Կասպադովկիա, Պետոսը չի հապաղում հայտնել Հռոմի քաղաքականության նոր ուղղության մասին։ Նա բացահայտում է հռոմեական ծրագրի ողջ էությունը, հայտարարելով, որ ինքը պետք է նվաճի Հայաստանը, հարկեր դնի ժողովրդի վրա և ենթարկի հռոմեական օրենքներին ու իշխանություններին։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Պետոսը «արհամարհում էր Կորբուլոնի սխրագործությունները և հաճախ ասում էր, թե նա (Կորբուլոնը) չի կոտորել, ավար չի վերցրել, թե պաշարման միջոցով քաղաքներ նա վերցնում է երեսկայության մեջ, թե ինքը (Պետոսը) հաղթվածների վրա հարկ կգնի ու օրենքների կենթարկի և թագավորի ստվերի փոխարեն հռոմեական գերիշխանություն կսահմանի»⁷⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, Ներոնը և նրա շրջապատը բացահայտորեն հրաժարվում են Օդոատոսի քաղաքականությունից, որը Անկյուրայի իր արձանագրության մեջ բացորոշ ասում է, որ կարող էր Հայաստանը դարձնել պրովինցիա, բայց այդ շարեց։ Ալդաիսով, պարզ երևում էր Հայաստանի հարցը որոշելու երկու ուղի⁷¹ և բախտախաղի էր դրվում Հայկական պետության գոյությունն իսկ։

Հռոմեական զորքերի պարտությունը Հռանդեայի մոտ։ 61 թվականի աշնանը, Հռոմից Կասպադովկիա ժամանած Պետոսը Մելիտենեի մոտ, Տոմիսայի գետանցով (այժմ՝ Իզոլու) անցնում է Եփրատը և թափանցում Մոփք, որտեղ դեռ գոյություն ունեն Տակիտոսի բառերով ասած «թագավորի ստվերներից» մեկը՝ Սոհեմը, իբրև Մոփքի թագավոր։ Անձիտ գավառը մտնելով, Պետոսը մտադիր էր Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով թափանցել Տիգրիսի հովիտը և պաշարել Տիգրանակերտը։ Բայց նրա զորքերը նոր էին հասել Մովք լեռը և Տիգրիսի ակունքներին, երբ վրա է հասնում ձմեռը, և Պետոսը անցնում է հարբերդի դաշտը՝ ձմեռելու Անձիտ գավառում։ Կորբուլոնը, որը անբարյացակամ էր տրամադրված Պետոսի հանդեպ, չէր խառնվում պատերազմական գործողություններին։ Եփրատի գլխավոր գետանցներից մեկի մոտ, Զևգմայի շրջանում, Կորբուլոնը ամրություններ ու նավակամուրջ էր կառուցել և իր երեք լեգեոններով պաշտպանում էր Ասորիքը պարթևների ներխուժումից, որոնց զորքերը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, գտնվում էին Եփրատի հակառակ ափին, Միջագետքում։

Կորբուլոնը ամեն ինչ արեց, որպեսզի վերացնի պարթևների՝ Ասորիք

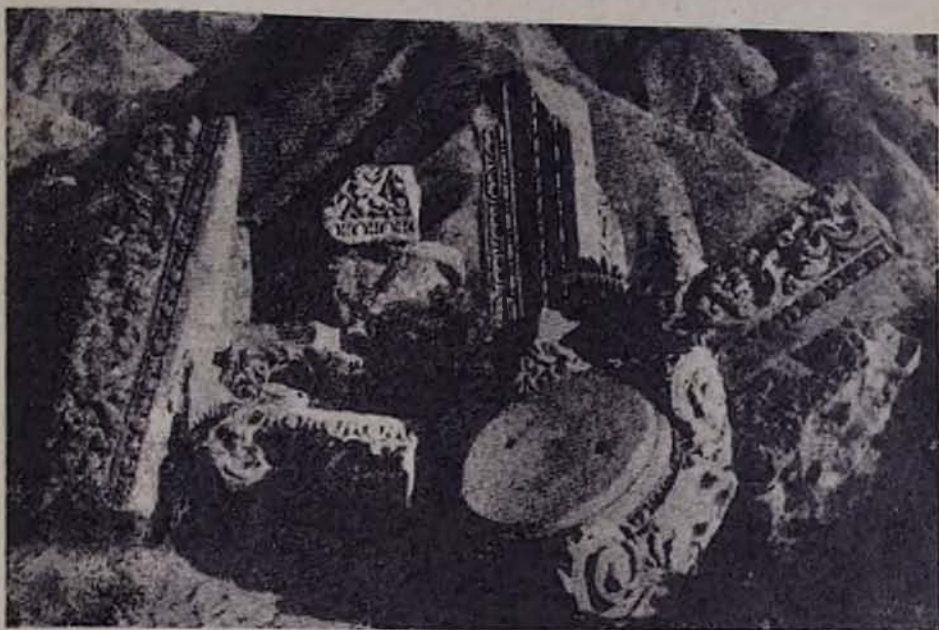
⁶⁸ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրյացե, Рим, Армения и Парфия..., էջ 54: Tacit., Annal., XV, 10, XV, 6. Cass. Dio., LXII, 20, 4.

⁶⁹ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրյացե, նույն տեղում։

⁷⁰ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 101—103: Tacit., Annal., XV, 6:

⁷¹ Տե՛ս Օ. Բ. Կյոքրյացե, Рим, Армения и Парфия..., էջ 54:

ներխուժելու վտանգը: Նա նույնիսկ իր բանակի մի մասով անցավ Եփրատը և ամրացավ այդ գետի արևմտյան ափին: Սակայն այս լուր ռազմական ցույց էր. նա մտադիր էր խորանալու Միջագետքի ավազոտները և ընկնել Կրասսոսի վիճակի մեջ: Ըստ երևույթին, այս էր ակնկալում Վաղարշ Ա-ը, երբ շտապ հեռացավ Զեզմայից, հույս ունենալով, թե իր հտեից կտանի հոռմեական զորքը:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Հասկանալի է, որ Պետոսի անցումը Եփրատի վրայով և նրա զորքերի ներկայությունը հարբերդի դաշտում, Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլունի մշակած հաշտության համաձայնագրի բացահայտ խախտում էին, ուստի հայ-պարթևական զորքերը շտապում են գրավել Տիգրանակերտը և ամրացնել իրենց դիրքերը: Համոզվելով, որ Ասորիք թափանցելը անհնար է, Վաղարշ Ա-ը ՅԶ թվականի գարնանն իր բանակով Եփրատի ձախ ափով դեպի հյուսիս է շարժվում, և հեշտությամբ հաղթահարելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքները պաշտպանող հոռմեական զորքերի դիմադրությունը, իր ահարկու բանակով մտնում է Հայաստան և Տիգրիսի վտակի՝ Արկանիայի (այժմ՝ Արդանասու) վերին հոսանքի հովտով շարժվում դեպի Անձիտ-հարբերդի դաշտը, որտեղ գտնվում էր Պետոսի ճամբարը:

Վաղարշ Ա-ի բանակը իջնում է հարբերդի դաշտը, որտեղ գտնվում էր Պետոսի հեծելազորի մեծ մասը: Իր կնոջն ու որդուն և շարքից դուրս եկած զինվորներին Պետոսը տեղավորել էր Արշամաշատում, իսկ զորքի այն մասը, որ

պատերազմական գործողություններ էր վարում, պահվում էր ամրացված ճամբարում, Արածանի գետի հարավային ափին, Հռանդեա վայրում⁷²:

Վախով համակված հռոմեական զորքը շէր համարձակվում դուրս գալ իր ամրացված դիրքերից: Զինվորների կարգապահությունը թուլացել էր: դասալքությունը մեծ չափերի հասել: Այս պայմաններում պարթևների համար շատ հեշտ էր օղակի մեջ առնել հռոմեական ճամբարը: Պարթևների հարվածներից «Հետևակ զորքից անվնաս մնացողները գնացին հեռավոր և խուլ անկյուններ, վիրավորվածները վերադարձան ճամբար, նրանք պատմում էին թագավորի քաջության, բազմացած զորքի դաժանության մասին, ամեն ինչ վախից մեծացնելով»⁷³: Տիգրանակերտը արդեն գրավված էր պարթևների ու դաշնակից հայերի կողմից:

Հուսալքված Պետոսը, մի կողմ դնելով իր մեծամտությունն ու գոռոզությունը, լսում է իր խորհրդատուներին և օգնություն խնդրում Կորբուլոնից ու միաժամանակ հաշտության բանակցություններ սկսում Վաղարշ Ա-ի հետ: Սակայն Կորբուլոնը չի շտապում, «որպեսզի վտանգների աճման զուգընթաց աճի նաև օգնության գովասանքը» և ավելի ընդգծվի Պետոսի խեղճությունը: Վերջինս «վերստին ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ խնդրելու, որ շտապ գա պաշտպանելու թե՛ դրոշակներն ու արծիվները և թե՛ դժբախտ զորքի մնացած լոկ անունը»⁷⁴:

Կորբուլոնը իր զորամասերով, անցնելով Կոմմագենեն, հասել էր Մելիտենե բաղաքը և պատրաստվում էր անցնել Եփրատի գետանցը՝ Մոփքի սահմանագլխին, երբ Պետոսը, Կորբուլոնի օժանդակ ուժերի տեղ հասնելուց ընդամենը երեք օր առաջ, 62 թվականի գարնանը Հռանդեայում խայտառակ հաշտություն է կնքում, որի համաձայն ինքը՝ Պետոսը, իր ողջ բանակով կամովին հանձնվում էր պարթևներին:

Նախապես Պետոսը փորձում է հատուկ նամակով համոզել Վաղարշ Ա-ին, որ վերջինս չմոռանա իր խոհեմությունը և հիշի հռոմեացիների հզորությունը: Տակիտոսը հաղորդում է, որ հուսահատված Պետոսը «առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին (իմա՝ Վաղարշին) ոչ աղերսական, այլ գաղտնի ձևով կազմած, գանգատվում է, թե Վոլոգեսը թշնամություն է անում հայերի պատճառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են կամ ենթակա կայսեր կողմից ընտրված թագավորի, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը Վոլոգեսը երկու լեգեոնների դեմ եկել է ամբողջ թագավորության ուժերով, այնինչ հռոմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մնում է մի ամբողջ աշխարհ»⁷⁵:

Անշուշտ, այս բոլորը Վաղարշ Ա-ը հաշվի էր առնում, նրան հայտնի էր նաև այն, որ Կորբուլոնն իր բանակով Ասորիքից շարժվում է՝ օգնելու Պետոսին, ուստի գերադասեց չուշելացնել թշնամու բանակը, այլ թույլ տալ հեռա-

72 *Sb' Tacit., Annal., XV, 10.*

73 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 109: *Tacit., Annal., XV, 11.*

74 Նույն տեղում, *XV, 10.*

75 Նույն տեղում, էջ 111—113: *Tacit., Annal., XV, 13.*

նախու երկրից: Միևնույն ժամանակ դա միջոց էր՝ պահպանելու լավ հարաբե-
րությունները Հռոմի հետ⁷⁶:

Վաղարշ Ա-ը փոխանակ անմիջապես պատասխանելու դրված հարցերին,
գրում է, որ ինքը սպասում է իր եղբայրներին՝ Բակուրին և Տրդատին, և ռորո-
շեց տեղն ու ժամանակն այն խորհրդակցության, որ պիտի որոշվի Հայաս-
տանի բախտը⁷⁷: Այս նամակից հետո Պետտոսի կողմից պատգամավորներ
ուղարկվեցին խնդրելու թագավորից, որ բանակցություն տեղի ունենա: Պե-
տոսի հետ բանակցությունները վարելու համար Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է
«հեծեալագործի պետ Վասակին», որ, հավանաբար, հայ ազնվականության ներ-
կայացուցիչներից մեկն էր:

Բանակցությունների ժամանակ Պետոսը «հիշատակում է լուկուլյոսներին,
Պոմպեոսներին և այն, ինչ արել են կայսրները Հայաստանին տիրելու... հա-
մար», Վասակը պատասխանում է, որ «իրական ուժը պարթևների ձեռքին է»,
ներառեալ են հաղթողները, իսկ հռոմեացիների մոտ «Հայաստանը պահելու կամ
պարզեցնելու միայն պատրանքն է» մնացել: Այնուհետև Տակիտոսը շարունակում
է, որ «Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում
է ադիաբենցի Մոնրազդոսը (Մանավազը)՝ իբրև վկա կնքվելիք պայմանագրի:
Որոշվում է, որ լեգեոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, որ ամ-
բողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ
ամբողջությունները և պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին. որոշվում է՝
այդ բոլորը կատարելուց հետո, Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգա-
մավորներ ուղարկելու Ներոնի մոտ»⁷⁸:

Այդպիսով, Վասակը Պետոսին ստիպում է ընդունել հաշտության ստորա-
ցուցիչ պայմանները: Պետոսը հաղթողներին հանձնելու էր իր գրաված բոլոր
ամբողջությունները, ամբողջ զինքն ու պարենը և պարտավորվում էր հեռանալ
Հայաստանից իր զորքերի հետ միասին:

Հռանդեայի մոտ հռոմեական զորքերի պարտությունը վճռական նշանա-
կություն ունեցավ Հայաստանի հարցի լուծման գործում: Հռոմը հարկադրված
էր հաշվի նստել հայ-պարթևական միության հետ, պետք է հրաժարվեր Հա-
յաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու նոր ծրագրերից և հաշտվեր
ստիպողական կոմպրոմիսի մտքին:

Չնայած այս ամենին, Վաղարշ Ա-ը, որը ձգտում էր խաղաղ ճանապար-
հով կարգավորել հայկական հարցը, դարձյալ համաձայն էր դեսպաններ ու-
ղարկելու Հռոմ, կայսեր մոտ՝ հայկական թագը Տրդատին հանձնելու խնդրան-
քով: Պետոսը հարկադրված էր երգվել, որ ոչ մի հռոմեական զինվոր ոտք չի
դնի Հայաստան, քանի դեռ Հռոմում բանակցությունները չեն վերջացել:

Հայաստանից հռոմեացիների էվակուացիան ամոթալի փախուստի տեսք
ընդունեց: Տակիտոսի տեղեկությունների համաձայն, մեկ օրում Պետոսը անց-
նում է քառասուն հռոմեական մղոն (մոտ 62 կմ), ճանապարհին թողնելով վի-
րավորներին ու հիվանդներին:

76 Str. Cass. Dio, LXII, 21, 3.

77 Tacit., Annal., XV, 14.

78 Նույն տեղում, էջ 113: Tacit., Annal., XV, 14.

Տակիտոսի վկայությամբ, հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը տուճանձնահատուկ ցնծությամբ են տոնում հայերը, որոնք հռոմեացիներին որպես պարտվողների, ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրավորանքների են ենթարկում: Հռոմում լուրեր են հասնում, թե լեգեոններն անց են կացվել լծի տակով⁷⁹ և պատմում էին այլ անհաջողություններ⁸⁰:

Տեղի հայ բնակչությունը գերութունից ազատում է իր հայրենակիցներին, դուրս կորզելով նրանց հեռացող զինվորների ձեռքից: Հայերը խլում են հռոմեացիներից նրանց կողոպտած ողջ ավարը: Վախեցած հռոմեացիները տալիս են ամեն ինչ, միայն թե փրկեն իրենց կյանքը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս պատերազմների ընթացքում կողոպտվել ու գերեվարվել էին հատկապես համայնական գյուղացիները՝ շինականներն ու քաղաքային համայնքների ստորին խավերը՝ ուսմիկներն ու ստրուկները, որոնց ևս հայ ավագանին փրկում է այլ ավարի հետ միասին: Տակիտոսը հաղորդում է. «Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած ստրուկներին ու գրաստը և հետ էին խլում»⁸¹: Արածանի գետի հարավային ափին գտնվող Հռանդեան դարձնելով իր զորքերի ճամբարը, Պետոսը կառուցել էր տվել կամուրջ, որի մոտ մինչև այժմ գոյություն ունի լատիներեն արձանագրություն: Պարթևներն ու հայերը Հռանդեայում, շրջապատելով հռոմեական բանակը, ուզում էին անցնել Արածանիի հյուսիսային ափը, սակայն չլուր էր տարածվել, թե կամուրջը՝ շնորհիվ կառուցողների նենգություն, ծանրության չի դիմանա, ուստի Վաղարշ Ա-ը ափից նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձիու վրա՝ ճեղքում են Արսանիա գետը»⁸²:

Տազնապալի փախուստի դիմած Պետոսը նույնիսկ փորձ է անում խախտել պարթևների հետ կնքած համաձայնագիրը և, օգտվելով նրանից, որ պարթևական բանակը թողել է Հայաստանը, Կորբուլոնին խորհուրդ է տալիս, որ իրենց զորամասերով միասին հետ ռաբձնեն արծիվները և միացած հարձակվեն Վոլոգեսի հեռանալուց հետո անպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա: Այդ ստոր և բախտախնդիր առաջարկին Կորբուլոնը պատասխանում է, որ սկայսրից նա չունի այդպիսի հանձնարարականներ և իր քաղաքացիական պարտքը կատարելով՝ փրկել հռոմեական բանակը իսպառ կորստից՝ վերադառնում է Ասորիք: Պետոսին մնում էր ձմեռել Կապադովկիայում⁸³:

Ասորիք վերադարձած Կորբուլոնի մոտ Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է սուրհանդակներ, պահանջելով, որ Կորբուլոնը քանդի անդրեփրատյան ամրությունները և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի սահմանագիծ: Կորբուլոնը իր հերթին պահանջում է, որ թթագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռաց-

79 Գետին մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը և պարտվածները հանելով սպառազինությունն ու վերնազգեստը, պետք է անցնեին նրա տակով:

80 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

81 Հ. Մաճանջյան, Քրեական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

82 Նույն տեղում:

83 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 117: Tacit., Annal., XV, 17:

նեղով, դատարկի Հայաստանը: Երկու կողմից զիջումներ են լինում. «Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի»⁸⁴, Տակիտոսը տվյալ դեպքում դիտում է հարցի պաշտոնական կողմը, իսկ իրականում Հայաստանում տերն ու տնօրենն էին հայ-պարթևական զորքերը և Տրդատ թագավորը:

3. ՏՐԴԱՏ Ա ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՄԵՇ ՀԱՅԲԻ ԹԱԳԱՎՈՐ

Պարթևների պառավիրակները Հռոմում: 63 թվականի գարնանը Վաղարշ Ա-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և Ներոնին հղած նամակով տեղեկացնում պարթևների ռազմական հզորության մասին, բայց ավելացնում է, որ հանուն ընդհանուր խաղաղության նա համաձայն է, որ Տրդատը, որին քրմապետական պարտականությունները թույլ չեն տալիս անձամբ գնալ Հռոմ, արքայական թագն ստանա հռոմեական զորոշների ներքո, կայսեր կիսանդրու առաջ, հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ⁸⁵:

Հռոմի համար այս առաջարկի ընդունումը հավասարազոր էր ճանաչել Պետոսի խայտառակ պարտության արգասիքը հանդիսացող Հռոմեայի համաձայնագիրը: Ներոնը Վաղարշ Ա-ի դեսպանների առաջարկի հետ համաձայն չէր, նա ուզում էր շարունակել պատերազմը մինչև հաղթանակ: Դեսպաններին ուղեկցող հռոմեական ցենտուրիոնին կայսրը հարցնում է. «Թե ի՞նչ վիճակումն է Հայաստանը», վերջինս պատասխանում է, որ «այնտեղից բոլոր հռոմեացիները դուրս են եկել»: Ներոնի համար պարզ է դառնում թբարբարոսների ծաղրանքը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին»⁸⁶: Կայսրության հեղինակությունը անհրաժեշտ էր փրկել:

Ներոնը հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրում և ներկա գտնվող «պետության ամենակարևոր մարդկանց» առաջ հարց է դնում, «Թե ի՞նչն են գերադասում՝ պատերազմ՝ անհայտ ելքով, թե՞ անպատիվ խաղաղություն»⁸⁷: Որոշվում է պատերազմը շարունակել և զորահրամանատար է նշանակվում Կորբուլոնը, «որովհետև Պետոսի դեպքն ավստոսանք էր առաջ բերել»⁸⁸: Վաղարշ Ա-ի պատգամավորները «ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տրդատը, եթե անձամբ խնդրելու լինի, չզրկվի նույնը ստանալու ոչ ապարդյուն հույսից»⁸⁹: Այսպիսով՝ խորհրդակցությունից հետո Ներոնը որոշում է շարունակել պատերազմը, իսկ Վաղարշ Ա-ի դեսպաններին առատ ընծաներով հո է ուղարկում և պատասխանում, որ նա այնուամենայնիվ պատրաստ է հայկական թագը հանձնելու Տրդատին, պայմանով միայն, որ նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն համարի կայսրության հպատակ:

Հարցի այսօրինակ լուծմանը նպաստում էր հետևյալը: Հռոմեական կայս-

84 Նույն տեղում, էջ 117—118: Tacit., նույն տեղում, XV, 17:

85 S^h Tacit., Annal., XV, 24:

86 Նույն տեղում, էջ 119—121: Tacit., Annal., XV, 25:

87 Նույն տեղում:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում: